

Over de koning en de dood

Michiel de Ronde

*Lector Begeleidingskunde Hogeschool Rotterdam
ronma@hr.nl*

Verschijnt in Waardenwerk, nr. 81, zomer 2020.

*Er was eens een koning, machtig en groot.
Hij had maar één vijand, en dat was de dood.*

Klein orkest, Harry Jekkers (1985)

Inleiding

We leven in een tijd waarin met man en macht (en tegelijk met vrees en beven) gewerkt wordt aan de beteugeling en liefst overwinning van een virus. Wereldwijd worden de doden geteld en gemeld, niet in procenten ditmaal, maar in absolute aantallen, niet in statistieken van gemiddelden en significante afwijkingen daarvan, maar in harde cijfers van één plus één, plus één, plus nog één, en zo verder tot aan duizenden toe. Het virus waartegen we strijden, heeft ironisch genoeg de naam Corona, kroon, gekregen.

De koning, met zijn kroon en scepter, vertegenwoordigt en symboliseert van oudsher de macht. Hij zit op een verhoogde troon en heerst over zijn onderdanen. Van oude tijden is ook de tegenstelling tussen macht, ziekte en

dood een uiterst spanningsvolle. De koning kan zijn scepter (als rechter) vervangen door het zwaard; hij heeft de macht om het vonnis uit te spreken; hij heeft ook de middelen om zijn wil op te leggen, op straffe van de dood. Tegelijk echter blijkt de koning zelf ook niet te ontkomen aan ziekte en onderworpen te zijn aan de macht van de dood. Onvermijdelijk moet hij zelf ook eens sterven, en daarmee erkennen dat er krachten zijn die zijn macht overstijgen; dat er een heerschappij is, die zijn heerschappij overtreft.

In tijden van Corona blijkt deze eeuwige kwestie van de verhouding tussen macht en onmacht, tussen heerschappij en overgave, tussen loslaten en controle uiterst actueel en delicaat. Wat hebben we te leren van de aloude vraag naar de verhouding tussen de koning en

de dood, nu een virus ons naar de kroon lijkt te steken, en het in staat blijkt te zijn onze hele samenleving voor een lange periode te verlammen en velen in angst laat verstijven?

Humoristische ernst

Het citaat aan het begin van dit artikel is afkomstig uit de ballade van de dood, gecomponeerd door het Klein orkest, voorgedragen door Harry Jekkers. De strekking ervan, humoristisch gebracht, maar in de grondtoon getuigend van een ernstige levensvisie, luidt dat het meer van waarde is om *de angst* voor de dood te overwinnen dan om de dood zelf te slim af te zijn. De koning die het (in het lied) lukte om de dood gevangen te nemen, ontdekt vervolgens dat het eeuwige leven – met zijn verveling – ook niet alles is. Uiteindelijk is hij degene die de deur van de kooi, waarin hij de dood had weten op te sluiten, als eerste opendoet en zich daarmee vrijwillig opoffert en overgeeft in de armen van de dood.

Dit motief van de dialectiek van de macht over en overgave aan de dood is zeer oud. In de alchemie is het een wijsheid dat de oude koning zich vrijwillig overgeeft en onder moet gaan door onderdompeling, verbranding en afbraak van het materiele lichaam, zodat hij daaruit, in een nieuwe gedaante en gezuiverde vorm, weer kan herrijzen. In de christelijke traditie is het de zoon van God die vrijwillig de dood ingaat om die als het ware van binnenuit te overwinnen en na drie dagen op te staan uit het graf. Het ritueel van de doop is nog altijd een religieus symbool voor deze weg van vernieuwing. In de dagen rond het paasfeest wordt deze gang door de diepte jaarlijks gevierd. Jung (1945,¹⁹⁹⁵) neemt

dit inzicht op in zijn dieptepsychologie, waarin hij aan de hand van een reeks van alchemistische prenten laat zien hoe de koning en de koningin zich niet alleen moeten verenigen, maar ook moeten sterven en begraven worden, om op deze wijze ruimte te maken voor de nieuwe geboorte en daarmee voor transformatie van de persoon.

Dat de koning het einde van zijn tijd onder ogen ziet en niet halsstarrig vasthoudt aan het bezit van zijn macht, maar terugtreedt en daarmee zich offert om het nieuwe mogelijk te maken, dat is een inzicht dat op vrolijke en humoristische wijze wordt bezongen in de ballade van het Klein orkest.

De koning die niet dood wilde

Het kan ook anders. Er zijn voldoende koningen die zich verzetten tegen het opgeven van de macht, ook als de tijd daar natuurlijkerwijze voor gekomen is. Godfried Bomans (1965) vertelt het moderne sprookje over de koning die niet dood wilde. De koning is ziek en zijn arts komt hem vertellen dat hij zich moet voorbereiden op zijn einde. De koning echter houdt onder zijn nachthemd het uurwerkje verborgen dat hij van zijn overleden moeder ten geschenke heeft gekregen. 'Zolang dat tikt, kan mij niets overkomen,' zo is zijn magische gedachte. De arts echter is onverbiddelijk: 'Als in de herfst de bladeren beginnen te vallen, dan is uw tijd gekomen,' zo kondigt hij aan. De koning daarentegen, slim als hij is, roept de tuinman en geeft hem bevel om alle bladhoudende bomen om te hakken. De hele zomer zijn zijn dienaren er druk mee, en als het najaar aanbreekt, dwarrelt er geen blad naar beneden. Desondanks verschijnt de dood, wandelend door de kale tuin, en komt in de

kamer van de koning. 'Het zal u niet helpen,' zegt de dood vriendelijk, 'want ziet u die treurwilg daar...? Waarom hebt u die niet omgehakt?' 'Ik kon niet,' antwoordde de koning, 'want die staat op het graf van mijn gestorven moeder.' 'Wel,' sprak de dood, 'dat is een lieve gedachte. Ik zal u daarom ook het uur vertellen, dat ik weer kom. Vanavond, als de klok half tien slaat, dan zal ik u komen halen...' Toen de dood vertrokken was, zat de koning rechtop in zijn bed. Hij riep zijn ministers: 'Haal alle klokken uit de torens,' beval hij, 'en vernietig alle uurwerken. Niets mag er meer tikken, niets mag er meer slaan!' Het gebod werd opgevolgd en aan het einde van de dag wist niemand meer hoe laat is het was. Desondanks verscheen op het bestemde uur de dood bij het bed van de koning. 'Vreemd,' zei hij, 'ik heb geen klok horen slaan. Maar het zal u niet baten, luister maar...' De dood hief zijn vinger op en op dat moment tinkelde het horloge onder het nachthemd van de koning. 'Waarom hebt u dat niet kapot gemaakt?' vroeg de dood. 'Ik kon niet,' antwoordde de koning verlegen, 'ik kreeg het van mijn moeder toen ze stierf.' 'Zou je haar willen zien,' vroeg de dood. De koning begon te wenen. 'Plaag me niet,' zei hij, 'het is mijn liefste wens.' De dood knikte. 'Ik wist het wel,' sprak hij, 'en je wens zal vervuld worden.' De deur ging open en de koning greep naar zijn hart. Daar stond zijn eigen moeder! Zij boog zich over hem heen en fluisterde hem iets in het oor. 'Moeder,' zei de koning, 'ik wil niet.' 'Je bent het al,' antwoordde de moeder, 'en je hebt het zelf gewild,' zo besluit het sprookje (Bomans, 1996,¹⁹⁶⁵ p.358).

Op een speelse en creatieve manier maakt Bomans een kritisch punt bij het

onvermogen zich over te geven aan de macht die groter is dan die van de heerser. Altijd is er de afweer en de illusie van controle. De koning wordt getekend in zijn nachthemd, en als een kind spelend met het tinkelende klokje dat hij van zijn moeder kreeg. Daardoor komt hij eerder over als een koning in zijn kwetsbaarheid, dan in zijn grootsheid en waardigheid, maar juist in die gedaante laat hij zich verleiden tot destructieve geboden: hak de bomen om, sla de uurwerken stuk. Het is alsof hij wil zeggen: als ik niet mag leven, dan mag niemand meer leven; als er voor mij de tijd vol is, dan moet de tijd zelf maar vernietigd worden; als er voor mij geen nieuwe lente meer zal komen, dan moet er maar voor iedereen geen zomer meer zijn. Het is de koning in zijn hemd.

Maar met zachte hand buigt Bomans het perspectief. Er is geen hard verwijt of hevige strijd. Eerder een milde aanvaarding. Onder de oppervlakte van het verzet en de angst is er ook een dieper weten. Als het ware van binnenuit laat Bomans zien dat de koning ook een andere kant heeft. Naast de ontkenning die vooraan ligt, blijkt er op de achtergrond ook een weten van een meer fundamenteeler niveau. De treurwilg als herinnering aan het einde van zijn moeder was blijven staan; en het klokje dat hij op zijn borst droeg, heeft hij niet kunnen vernietigen. Tegenover de macht van de destructie blijkt de erkenning van de afhankelijkheid en kwetsbaarheid toch groter, en tegenover de blindheid van de ontkenning blijkt uiteindelijk toch de tederheid van het verdriet te zegevieren.

Doordat Bomans de dood verbindt aan het verlangen naar de moeder, raakt hij ook aan het inzicht dat de weg van de dood als een terugkeer naar de

aarde ook wel geduid wordt als een terugkeer naar de moederschoot. Daarmee is er ook weer de belofte van de vernieuwing en de doorgaande cyclus die zegt dat er na het afsterven ook weer een ontkiemen en opbloeien zal zijn. Er is een tijd van leven en een tijd van sterven. Er is een tijd om geboren te worden en een tijd om het leven af te leggen, dat geldt ook voor de machtigen der aarde.

Het levenswater

Deze weg van vernieuwing en zelftransformatie is ook het (onuitgesproken) thema van het sprookje van het levenswater, opgetekend door de gebroeders Grimm (1940,¹⁹⁸⁴ p.266). Ook sprookje gaat over de koning en de dood. Want, er was eens een koning en die was ziek, zo ziek dat hij welzeker sterven zal. Zijn drie zoons treurden om hem in de tuin van het paleis. Maar toen was daar, bij de fontein, een oude man die vertelde dat er één medicijn bestaat dat het leven van hun vader kon redden, namelijk het levenswater. De weg daarheen echter zou moeilijk te vinden zijn en vol gevaar.

De oudste zoon van de koning wendde zich tot zijn vader en vroeg verlov om op zoek te gaan naar het levenswater. Aanvankelijk weigerde de vader: 'Je zult het er zelf niet levend afbrengen', zo waarschuwde hij. Maar na lang aandringen liet de vader hem toch gaan. Vol goede moed en zelfvertrouwen sprong hij op zijn paard en reed de poort uit. Hij was nog niet lang onderweg toen er hem een dwerg tegemoet kwam. 'Waarheen voert uw weg, met zoveel haast?' riep de dwerg hem toe. De prins echter stormde door op zijn paard en schold: 'Wat heb ik met jou te maken, klein mormel!' De dwerg echter deed een kwade wens, waardoor de prins steeds dieper

verdwaald raakte in de bergen en zich uiteindelijk vastliep in een kloof waar hij niet meer vooruit of achteruit kon.

Na enige tijd wendde de tweede zoon zich tot zijn vader en vraagt hem verlov om op zoek te gaan naar het levenswater, nu zijn oudere broer uitbleef. Opnieuw weigerde de koning, maar door aanhoudend smeken wist ook de tweede zoon het hart van de koning te vermurwen en liet die hem toch gaan. Ook hij besteeg met veel zelfverzekerdheid zijn paard. 'Als ik het levenswater vind, zal ik het rijk erven!', zo sprak hij tot zichzelf. Na een kleine tijd echter, kwam ook hij de dwerg tegen: 'Waarom rijdt u zo snel?' vroeg de dwerg aan de prins. De tweede zoon besteedde geen aandacht aan dit kleine wezen en weigerde zijn vaart te verminderen. 'Wat heb jij daarmee te maken, dom wezen!' Opnieuw sprak de dwerg een kwade wens en ook deze prins liep zichzelf vast in de bergen, waardoor hij hopeloos verdwaalde en vast kwam te zitten in de kloof.

Uiteindelijk ging ook de derde zoon naar zijn vader en drong er op aan om op zoek te mogen gaan naar het levenswater. Na aanvankelijke weigering kreeg ook hij toestemming. Toen de jonge prins de dwerg tegenkwam en deze hem vroeg waarheen zijn weg hem voerde, hield de prins zijn paard in en antwoordde hem: 'Ik ben op zoek naar het levenswater, want mijn vader is dodelijk ziek. Maar ik ken de weg niet en weet niet waar ik het vinden kan.' De dwerg antwoordde: 'Omdat je mij fatsoenlijk te woord staat en mij niet uitscheldt, zoals je broers deden, zal ik je de weg wijzen. Het levenswater is te vinden in het toverslot, achter de bergen. Hier heb ik voor jou een staf. Als je daarmee drie maal op de poort slaat, gaat die

vanzelf open. Hier heb ik voor jou ook twee broden. Als je die geeft aan de leeuwen met hun opengesperde muilen, achter de poort, dan zullen ze kalm worden en je erdoor laten. Haast je dan en haal het levenswater voordat de klok twaalf uur slaat, want dan valt de poort weer dicht en ben je opgesloten.'

De prins bedankte de dwerg en vervolgde zijn reis. Toen hij bij de vesting aankwam, vond hij het precies zoals de dwerg had gezegd. De zware ijzeren toegangspoort sprong open toen hij er driemaal op sloeg met zijn staf, en de leeuwen werden rustig doordat hij hen de broden gaf. In het slot waren er drie zalen. In de eerste lagen een zwaard en een brood, die nam hij mee. In de tweede zaal ontmoette hij een mooi meisje, dat hem kuste. Ze was heel blij en zei dat hij haar verlost had en dat hij heel haar rijk zou krijgen. Als hij na een jaar terug zou komen, zouden ze bruiloft vieren. Ze vertelde hem ook waar de bron van het levenswater was. Maar hij moest zich wel haasten, om eruit te putten, voor de klok in de toren twaalf uur zou slaan! De prins ging weer verder en kwam in de volgende kamer, waar een lekker fris bed stond. Omdat hij moe was, wou hij wel eerst een beetje uitrusten. Dus kroop hij onder de dekens en viel in slaap. Toen hij wakker werd, schrok hij. Het was kwart voor twaalf. Met grote haast sprong hij uit het bed en snelde naar de bron. Hij schepte daaruit van het water met een beker die ernaast stond en zonder te dralen spoedde hij zich naar buiten. Juist toen hij de ijzeren poort uitging, sloeg het twaalf uur en de poort bonkte zo haastig dicht, dat die hem nog een stukje van zijn hiel afsloeg.

Op weg naar huis kwam de prins opnieuw de dwerg tegen. Die zag het

zwaard en het brood en sprak: 'Daar heb je iets belangrijks meegekregen. Met het zwaard kan je hele legers overwinnen en dat brood raakt nooit op!' Toen de jongste zoon verder trok, kwam hij door een land waar oorlog en honger was. Hij gaf zijn brood aan de koning, waarmee die zijn volk kon voeden. Ook gaf hij zijn zwaard waarmee hij de vijanden kon verslaan.

De jongste zoon wilde niet zonder zijn broers bij zijn vader terugkeren. Hij ging naar hen op zoek en vond hen bij de kloof. Zijn oudste broers bleven echter kwaadgezind en ontnamen hem het levenswater toen hij op een schip op zee – opnieuw! – in slaap gevallen was. Ze ruilden zijn beker voor een kom met zout zeewater.

Toen de broers na deze omzwervingen bij de vader thuiskwamen, bood de jongste zoon zijn water aan. De vader dronk ervan en spuugde het direct weer uit. Het bleek ondrinkbaar zout te zijn! De koning werd er slechts zieker van. De oudste broers kwamen naar voren en betichtten hun jongere broer van bedrog. Ze gaven hun beker aan de koning, die zijn gezondheid prompt herwon door het levende water. In zijn verontwaardiging beval de koning de jongste zoon te verbannen. Pas later, toen er een gezantschap van het geholpen koninkrijk met geschenken bij de koning kwam, en zij vertelden van de daden van de jongste zoon, werd het werkelijke bedrog duidelijk en voelde de koning wroeging en spijt.

De jonge prins ondertussen, zwerwend in ballingschap, had nog éénmaal met zijn gemene broers te maken. Ze probeerden namelijk ook nog naar de hand te dingen van de prinses. Hun berekenende pogingen strandden echter op

de wijsheid van het hart van de prinses. Uiteindelijk huwde zij met de banneling, de zwerver die aan haar poort verscheen (en toen de prins bleek te zijn). Nu keerde hij, vervuld met wijsheid, liefde en rijkdom, terug naar het huis van zijn vader, waar hij het koninkrijk erfde. Zijn broers vluchtten om nooit meer terug te keren.

De vraag naar het levenswater in dit sprookje is als de vraag naar de macht over ziekte en dood. Wat kan de koning genezen? De zoons van de koning staan vooraan in de rij om op zoek te gaan naar het antwoord en zich het levenswater toe te eigenen. In de loop van het sprookje verschuift de centrale vraag van de vertelling. Het verhaal blijkt vooral als strekking te hebben wat de juiste houding is waarmee men zoeken moet. Als de macht van de koning bedreigt wordt door de nog grotere macht, namelijk de eeuwige cyclus van het leven en de dood, dan verdringen de twee oudste zoons elkaar bijna om die macht over te nemen en zich de rechtmatige eigenaar te noemen. Wie de beschikking over het levenswater heeft, heeft de macht over het rijk. Het blijkt echter dat die hovaardige houding van het streven naar macht het vinden van het levenswater juist in de weg staat. Het blijkt dat deze gezindheid het patroon van de stagnatie slechts herhaalt. De zoons zetten zichzelf vast op een doodlopende weg, omdat zij weigerden te luisteren naar de stem van de dwerg.

In de zoektocht naar het levenswater, de zoektocht naar het antwoord op de kwetsbaarheid en begrensdheid van het leven, gaat het blijkbaar om het geven van gehoor aan de stem van de nietigheid, de stem van de onderstroom, de stem van het onbewuste weten, zo

zouden we misschien kunnen zeggen. Zoals in het sprookje van Godfried Bomans de brute macht van het omhakken van de bomen en het vernietigen van de tijd plaats moest maken voor de stille erkenning van de sterfelijkheid, gesymboliseerd in de treurwilg op het graf en het fijn uurwerk onder het nachthemd, zo gaat het in dit sprookje om het luisteren naar de stem die we liever onderdrukken en overschreeuwen.

Pas na herhaaldelijk leren, alleen na meerdere keren het hoofd te stoten en uit te komen op het dode punt, is er uiteindelijk de derde zoon die bereid is om af te stijgen van zijn voorname paard, zijn onwetendheid te erkennen en te luisteren naar de stem van de dwerg. Een ander weten opent zich, zo suggereert het sprookje, als men bereid is zijn niet-weten onder ogen te zien. Het is de paradox van de wijsheid de eigen beperktheid in te zien en te erkennen.

De dwerg geeft de prins geschenken, namelijk een staf en twee broden. Later in het sprookje herhaalt zich deze symboliek in het onoverwinnelijke zwaard en het blijvende brood: het zijn de attributen van de macht en zorg, het leiden en het voeden. Men vindt zijn weg niet op eigen kracht, maar met dat wat ons gegeven wordt. Opvallend genoeg laat het sprookje zien dat dat wat de prins op zijn weg verwerft, ook weer door hem wordt weggegeven aan hen die het behoeven: het rijk in hongering en oorlog.

Wat is nu het levenswater? Is het de medicijn tegen de dood? Is het de rechtmatige aanspraak op het rijk? Is het de niet af te dwingen, maar slechts als geschenk te aanvaarden liefde van de prinses? Het ene antwoord sluit het andere niet uit; elk van deze drie wordt in

het sprookje bevestigt, maar toch, nogmaals de vraag: wat moeten we verstaan onder het levenswater. Gaat het uiteindelijk niet om datgene wat het leven betekenisvol maakt, om een nieuwe openheid naar zin van het leven zo men wil. En, is die niet juist dan te vinden als men bereid is af te zien van materieel gewin en te verwerven macht? Is de strekking van het sprookje niet dat juist degene die bereid is om in een zekere argeloosheid te leven, de eigen beperktheid te erkennen en zelfs ballingschap te verdragen, dat diegene begrepen heeft waar de levensbron te vinden is.

Het is overigens te gemakkelijk en te kortzichtig om te denken dat dit sprookje een tweedeling wil maken tussen mensen die dit wel begrijpen en mensen die dat niet verstaan. Veeleer kunnen we alle personages in het verhaal beschouwen als stemmen in onszelf. We zijn zelf de koning, aangekomen op het dode punt van de stagnatie of het angstige punt van de gevoelde sterfelijkheid. We zijn zelf de oudste en de tweede zoon die met de bestaande patronen van beheersing, controle en macht een antwoord willen geven op het tekort, maar daardoor het dode punt slechts bevestigen en versterken. De stem van de dwerg is een stem in onszelf die we niet gemakkelijk toelaten, maar wel een meer fundamenteel weten van eigen begrensdheid vertegenwoordigt. In het sprookje is het bij uitstek die stem, die helpt om de weg te vinden. Het levenswater staat in dat licht symbool voor de levenshouding die bereid is te leven van het geschenk, te drinken uit een bron die buiten onze controle ligt. Het levenswater verwijst binnen die optiek naar een houding die het leven

niet bezit maar telkens opnieuw bereid is het te ontvangen, als een geschenk, als een opgave, als een (soms onmogelijke) zoektocht, maar altijd als iets dat naar ons toekomt, en waarover we niet zomaar kunnen beschikken.

Trage vragen en narratieve leerprocessen

Kunneman (2005) bepleit het toelaten van trage vragen als een omgang met de dingen waarin ruimte is voor het onoplosbare en het onontkoombare. Onvermijdelijk dringt zich pijn, onvermogen en tekort aan ons op in het leven, en – onrechtvaardig genoeg – aan de één veel meer dan aan de ander. Kunneman vraagt aandacht voor de mogelijkheid dat het zich bewust open stellen voor deze vragen zelf een sensibiliteit voor de ervaring van betekenis en zin met zich mee kan (!) brengen, onder meer omdat deze gevoeligheid een opening biedt tot een domein van dierbare ontmoetingen en tedere kwetsbaarheid. Echter, ook hier, geen receptuur en geen zekerheid. Trage vragen zijn immers die vragen waar men met vallen en opstaan het antwoord telkens weer opnieuw moet zien te vinden. Trage vragen zijn vragen naar het levenswater, zo zou men kunnen zeggen. Het wegdrukken van deze vragen vanuit een behoefte aan beheersing, zekerheid en controle door de vragen van het leven louter te duiden in termen van op te lossen problemen en te managen vraagstukken, en het eendimensionaal definiëren van het levenswater als het medicijn tegen de dood, die onthoudt zichzelf de verbinding met een levenssfeer die gekenmerkt wordt door ontvankelijkheid en dankbaarheid, door overgave en verwondering. Wie de angst wil beheersen door maatregelen van

macht en controle zal haar eerder versterken dan overwinnen, wie haar toelaat en erkent, daarentegen, maakt een begin met het zaaien van het zaad van moed en vertrouwen.

Het is een daad, misschien zelfs een moedige daad om in een tijd van crisis en consternatie, van angst en ontredding, samen met anderen zich open te stellen voor wisseling van perspectief door te luisteren naar verhalen over de koning en de dood. Zij bieden voeding aan het narratieve leren, leren dat ons levensverhaal betreft. Deze oude en nieuwe verhalen vertellen ons in verschillende toonaarden en met onderscheiden kwinkslagen dat het antwoord op de dreiging van de dood uiteindelijk niet ligt in de overwinning van die dood door die zo lang mogelijk uit te stellen en zo ver mogelijk voor ons uit te schuiven. Het antwoord ligt veeleer in de erkenning van onze angsten en het toelaten van het besef van onze beperktheid. Hoewel er nooit een garantie is, kan er in deze erkenning zomaar een kiem van hoop en een soort van argeloos vertrouwen oplichten. Oude sprookjes en eigen-

tijdse liedjes helpen ons dat te herinneren. De bekroning van de strijd tegen Corona is vanuit dit perspectief uiteindelijk niet primair gelegen in de ontwikkeling van een vaccin (hoe zinvol het ook is daar aan te werken), maar in een oprechte erkenning van onze kwetsbaarheid en een toelaten van het besef dat ons dit telkenmale opnieuw kan overkomen.

Literatuur

- Bomans, G. 1996,¹⁹⁶⁵). *Werken II. Sprookjes, verhalen, kinderverhalen, toneelwerk*. Amsterdam: De boekerij.
- Grimm, Gebr. (1984,¹⁹⁴⁰). *De sprookjes van Grimm*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
- Jekkers, H. (1985). Ballade van de dood. In het album: *Roltrap naar de maan*. Op te vragen onder de volgende doorklikverbinding:
<https://www.youtube.com/watch?v=iEKn7BCOqCs>
- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: SWP.